

Piotr ŁYSON  
Stanisław RADKOWSKI  
Wacława KRAŚNIEWSKA

## Postrzeganie dziedzictwa narodowego i kultywowanie tradycji w regionach uwarunkowanych historycznie

**Streszczenie.** *Celem artykułu jest przedstawienie autorskiej propozycji wyodrębnienia regionów na podstawie granic historycznych (z ostatnich 400 lat, przede wszystkim granic przecinających Polskę w XIX i XX w.) oraz weryfikacja hipotezy, że granice te różnicują nasz kraj w sferze postrzegania dziedzictwa narodowego i kultywowania tradycji oraz w odniesieniu do analizowanych wskaźników społecznych.*

*W opracowaniu wykorzystano dane statystyczne o postrzeganiu dziedzictwa narodowego i kultywowaniu tradycji, uogólnione dla wyodrębnionych regionów uwarunkowanych historycznie, pochodzące z cyklicznego, wieloaspektowego, ankietowego Badania spójności społecznej (BSS), przeprowadzonego przez GUS w 2015 r. Uwzględniono również dane Narodowego Instytutu Dziedzictwa (NID) o zabytkach oraz statystykę ludności według rejestru TERYT.*

*Największe różnice — w stosunku do przeciętnych dla kraju — wartości analizowanych wskaźników wystąpiły w przypadku: Ziemi Zachodnich i Północnych, obszaru woj. śląskiego w II RP, Galicji i wschodniej części zaboru rosyjskiego w obecnych granicach Polski (kongresowego Królestwa Polskiego) — na wschód od Wisły, Narwi i Pisy.*

**Słowa kluczowe:** regiony uwarunkowane historycznie w Polsce, dziedzictwo narodowe, zabytki, pomniki, tablice, pamiątki kresowe, kultywowanie tradycji, Badanie spójności społecznej.

**JEL:** N94, N93

---

Celem niniejszego opracowania jest, po pierwsze, przedstawienie autorskiej koncepcji układu regionów uwarunkowanych historycznie, który może być wykorzystany do prezentowania danych z badań ankietowych, po drugie zaś — weryfikacja hipotezy, że przecinające Polskę granice historyczne różnicują nasz kraj w sferze postrzegania i kultywowania dziedzictwa narodowego oraz w odniesieniu do analizowanych wskaźników społecznych.

Układ regionów uwarunkowanych historycznie powstał w wyniku przeprowadzonej przez autorów analizy opracowań historycznych (w tym map) i weryfikacji danych ludnościowych z gmin, zagregowanych dla tych regionów. Miało to na celu uchwycenie jednostek terytorialnych wyznaczonych na podstawie granic historycznych, szczególnie tych pozostawiających najświeższy i długotrwały ślad (czyli w pierwszej kolejności granic przecinających Polskę w XIX i XX w.), z odwołaniem — w miarę możliwości — do granic przedrozbiorowych I Rzeczypospolitej Polskiej (RP). Odwołanie to było możliwe w ograniczonym zakresie ze względu na drugą przesłankę — troskę o zachowanie odpowiedniej liczebności odpowiedzi pochodzących z Badania spójności społecznej (BSS). Z tego powodu nie udało się wyróżnić jako odrębnych regionów Prus Książęcych (z Mazurami jako ich dominującym składnikiem) ani zachodnich ziem Wielkopolski i Pomorza Gdańskiego, które po I wojnie światowej nie powróciły do Polski i w okresie do 1945 r. stanowiły na terenie Niemiec odrębną jednostkę kościelną — pralaturę pilską (Pyrek; Gigilewicz, 2011).

W artykule wykorzystano przede wszystkim dane z wieloaspektowego, ankietowego Badania spójności społecznej, przeprowadzonego przez GUS w 2015 r. (GUS, 2017). Uzupełnienie stanowiły dane demograficzne z Banku Danych Lokalnych (BDL) GUS i dane o zabytkach zgromadzone przez Narodowy Instytut Dziedzictwa (NID)<sup>1</sup>.

Obliczeń dla regionów uwarunkowanych historycznie dokonano poprzez uogólnienie wyników BSS zgodnie z danymi demograficznymi GUS. Poza nielicznymi wyjątkami (oznaczonymi w tablicach) liczebność odpowiedzi uzyskanych dla regionów uwarunkowanych historycznie nie odbiega in minus od liczebności odpowiedzi opublikowanych dla 16 województw.

Podane w opracowaniu informacje o liczbie zabytków, powierzchni i ludności w regionach uwarunkowanych historycznie uzyskano dzięki agregacji danych dla gmin. Dane pochodziły z NID (zabytki) oraz GUS (powierzchnia i ludność).

## REGIONY UWARUNKOWANE HISTORYCZNIE

Polska jest krajem silnie zróżnicowanym pod względem historycznym. Wydarzenia z ostatnich 250 lat: rozbiory z okresu 1772—1795, wojny napoleońskie oraz kongres wiedeński z 1815 r. i ustabilizowanie podziału ziem polskich pomiędzy trzech zaborców na następne 100 lat (do czasu wyparcia Rosjan z kon-

<sup>1</sup> [https://www.nid.pl/pl/Informacje\\_ogolne/Zabytki\\_w\\_Polsce](https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce).

gresowego Królestwa Polskiego w zaborze rosyjskim w 1915 r.), odrodzenie Polski po I wojnie światowej w nowych granicach, a następnie II wojna światowa i powojenna zmiana granic Polski sprawiły, że obecne terytorium Rzeczypospolitej Polskiej składa się:

- z ok. 54% terytorium II RP w 1939 r., złożonego z ziem trzech zaborów, według ich granic z lat 1815—1915; jest to jednocześnie ok. 2/3 terytorium III RP (209,5 tys. km<sup>2</sup>; liczba mieszkańców — ok. 28,4 mln osób, co stanowi 74% ludności dzisiejszej Polski);
- z Ziemi Zachodnich i Północnych, określanych po II wojnie światowej jako Ziemia Odzyskane, stanowiących ok. 1/3 terytorium III RP (103,2 tys. km<sup>2</sup>; liczba mieszkańców — ok. 10,1 mln osób, tj. 26% ludności dzisiejszej Polski); są to obszary pogranicza przywrócone Polsce w przypadku:
  - Gdańska oraz zachodniej części historycznej Wielkopolski (m.in. Międzyrzecz, Skwierzyna, Babimost, Kargowa i Wschowa) po 152 latach,
  - Warmii i Powiśla (m.in. Olsztyn, Elbląg i Malbork), zachodniej części Pomorza Gdańskiego (m.in. Człuchów) oraz północnej Wielkopolski (m.in. Piła i Wałcz) po 173 latach, zaś:
    - Śląska po ok. 600 latach,
    - ziemi lubuskiej po ok. 700 latach,
    - Pomorza Zachodniego po ok. 800 latach.

Dzieje ostatnich ponad 200 lat na ziemiach polskich, a w szczególności podział spowodowany ówczesnym przebiegiem granic państwowych (Altenberg, Seyfarth, Wende i S-ka, ante 1920; Cieślak, 1966; Kieniewicz, 1987; Krzyżanowski i Kumaniecki, 1915), są widoczne do dzisiaj, na co wskazują wyniki wielu badań; dotyczy to w szczególności istniejącej w latach 1815—1915 granicy zaborów pruskiego i rosyjskiego. Dodatkowe uwarunkowania wynikają, z jednej strony, z przebiegu wcześniejszych granic, np. Małopolski czy Śląska, z drugiej zaś — ze szczególnych doświadczeń historycznych, takich jak np. wojna polsko-bolszewicka tocząca się w latach 1919 i 1920, okupacja sowiecka 1939—1941 czy zajęcie przez wojska sowieckie już w 1944 r. ziem polskich na wschód od Wisły znajdujących się pod okupacją niemiecką. Ponadto powojenne przesunięcie granic Polski na zachód wiązało się w dużym stopniu z wymuszoną migracją milionów ludzi, w tym Polaków z utraconych Kresów Wschodnich II RP.

Ze względu na powyższe uwarunkowania oraz konieczność zachowania odpowiedniej liczebności respondentów BSS z 2015 r., na podstawie którego obliczono prezentowane wyniki, przyjęto następujący układ regionów uwarunkowanych historycznie<sup>2</sup>:

- Galicja, czyli ziemie zaboru austriackiego po 1815 r. (razem z istniejącą do 1846 r. Rzeczpospolitą Krakowską) w granicach III RP — obszar obejmujący południową część historycznej Małopolski;

---

<sup>2</sup> Układ regionów uwarunkowanych historycznie opracował Piotr Łysoń, z wykorzystaniem wstępnej historycznej klasyfikacji gmin dokonanej przez dra Tomasza Żukowskiego.

- ziemie zaboru rosyjskiego z lat 1815—1915 w granicach III RP (w przybliżeniu na wschód od Proсны i Drwęcy<sup>3</sup>), w znacznym stopniu pokrywające się z obszarem kongresowego<sup>4</sup> Królestwa Polskiego<sup>5</sup>; zostały one podzielone Wisłą, Narwią i Pisą na:
  - część wschodnią (w tabl. 1 oznaczoną jako 21) z prawobrzeżną Warszawą,
  - część zachodnią (w tabl. 1 — 22) z lewobrzeżną Warszawą;
- Wielkopolska i Pomorze Gdańskie w granicach II RP (wraz z Działdowem<sup>6</sup> i ziemią lubawską), czyli ziemie zaboru pruskiego odzyskane w latach 1919 i 1920;
- Górny Śląsk i Śląsk Cieszyński w granicach II RP, stanowiące wówczas woj. śląskie<sup>7</sup>;
- Ziemie Zachodnie i Północne, czyli tereny bezpośrednio przed II wojną światową należące do Niemiec, a obecnie znajdujące się w granicach III RP, wewnętrznie istotnie zróżnicowane historycznie, z których wyodrębniono następujące podregiony:
  - część wschodnią (w tabl. 1 — 51), składającą się z należących do I RP: Gdańska — do 1793 r., Powiśla i Warmii — do 1772 r. oraz Prus Książęcych (których główną częścią są Mazury) — stanowiących do 1657 r. lenno Korony;
  - część zachodnią (w tabl. 1 — 52), położoną na zachód od granic II RP, składającą się z należących do I RP zachodniej części Pomorza Gdańskiego (m.in. z Człuchowem) i północnych krańców Wielkopolski (m.in. z Piłą i Wąlczem) — do 1772 r. oraz zachodnich krańców Wielkopolski (m.in.: Międzyrzecz, Skwierzyna, Babimost, Kargowa i Wschowa) — do 1793 r., po I wojnie światowej wchodzących w skład odrębnej jednostki kościelnej zwanej prałaturą pilską, a także ze znajdujących się dłużej poza granicami Polski: Pomorza Zachodniego (od XII w.), ziemi lubuskiej (od XIII w.) i Śląska (od XIV w., trzeba jednak pamiętać o księstwach piastowskich na Śląsku, istniejących nawet do XVII w., oraz władzy Jagiellonów<sup>8</sup> w Czechach i na Śląsku w XV i XVI w.).

<sup>3</sup> Obejmujące: wschodnie pogranicze Wielkopolski, część Kujaw, ziemię dobrzyńską, ziemię siedradzką, ziemię łęczycką, Mazowsze, północną część Małopolski, Podlasie oraz Polesie na lewym brzegu Bugu.

<sup>4</sup> Określenia *kongresowe* i *kongresówka* pochodzą od kongresu wiedeńskiego z 1815 r., na którym ustanowiono porządek europejski na niemal 100 lat.

<sup>5</sup> Przy czym rejon Białegostoku (na lewym brzegu Biebrzy, prawym brzegu Narwi, na wschód od linii Suraz—Ciechanowiec i dalej na lewym brzegu Nurca i prawym Bugu) należał do I RP i znajdował się w zaborze rosyjskim, ale poza kongresowym Królestwem Polskim. Z kolei północno-wschodnie tereny kongresowego Królestwa Polskiego nad Niemnem leżą obecnie w granicach Litwy i Białorusi. W dalszej części artykułu, dla uproszczenia, zabór rosyjski (kongresówka) jest rozumiany jako obszar obejmujący rejon Białegostoku.

<sup>6</sup> Działdowo w okresie I RP należało do Prus Książęcych, a od XVIII w. — do Królestwa Prus.

<sup>7</sup> W 1939 r. włączono do niego Śląsk Cieszyński na lewym brzegu Olzy. Po II wojnie światowej przywrócono granicę polsko-czechosłowacką z okresu 1920—1938.

<sup>8</sup> Władysława Jagiellończyka (syna króla Polski Kazimierza Jagiellończyka) i jego syna Ludwika Jagiellończyka.

Część zachodnia Ziem Zachodnich i Północnych została ze względów historycznych podzielona na dwie części:

- Pomorze Zachodnie z ziemią lubuską i prałaturą pilską (w tabl. 1 — 521);
- historyczny Śląsk (w tabl. 1 — 522) wraz z niewielkim fragmentem Łużyc znajdujących się w granicach III RP (Łużyc Dolnych w woj. lubuskim i Łużyc Górnych w woj. dolnośląskim).

**TABL. 1. REGIONY UWARUNKOWANE HISTORYCZNIE W OBECNYCH GRANICACH RP (stan w dniu 30 VI 2015 r.<sup>a</sup>)**

Wyszczególnienie	Symbol	Ludność w mln		Odsetek ludności wiejskiej	Powierzchnia w tys. km <sup>2</sup>	Ludność na 1 km <sup>2</sup>
		ogółem	w tym na wsi			
<b>P o l s k a</b> .....	<b>x</b>	<b>38,45</b>	<b>15,38</b>	<b>40,0</b>	<b>312,7</b>	<b>123</b>
<b>Galicja</b> .....	<b>1</b>	<b>5,54</b>	<b>3,01</b>	<b>54,4</b>	<b>32,2</b>	<b>172</b>
<b>Zabór rosyjski (kongresowe Królestwo Polskie<sup>b</sup>)</b> .....	<b>2</b>	<b>14,97</b>	<b>6,34</b>	<b>42,4</b>	<b>129,2</b>	<b>116</b>
Część wschodnia <sup>c</sup> .....	21	5,22	2,32	44,4	57,3	91
Część zachodnia .....	22	9,75	4,03	41,3	71,9	135
<b>Wielkopolska i Pomorze w II RP</b> .....	<b>3</b>	<b>5,49</b>	<b>2,28</b>	<b>41,6</b>	<b>43,8</b>	<b>125</b>
<b>Województwo śląskie w II RP</b> .....	<b>4</b>	<b>2,38</b>	<b>0,42</b>	<b>17,5</b>	<b>4,3</b>	<b>558</b>
<b>Ziemie Zachodnie i Północne</b> .....	<b>5</b>	<b>10,09</b>	<b>3,33</b>	<b>33,0</b>	<b>103,2</b>	<b>98</b>
Część wschodnia (Gdańsk, Powiśle, Warmia i Mazury) .....	51	2,14	0,68	32,0	25,7	83
Część zachodnia .....	52	7,95	2,65	33,3	77,5	103
Pomorze Zachodnie z ziemią lubuską i prałaturą pilską .....	521	2,75	0,97	35,1	39,5	70
Śląsk z Łużycami .....	522	5,20	1,68	32,3	38,0	137

a Ze względu na termin realizacji BSS w 2015 r. przyjęto dane ludnościowe z połowy roku. b Wraz z okolicami Białegostoku, znajdującymi się w zaborze rosyjskim, ale poza kongresowym Królestwem Polskim. c Na wschód od Wisły, Narwi i Pisy.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS.

Tablica 1 przedstawia powierzchnię, ludność, gęstość zaludnienia i odsetek ludności wiejskiej w analizowanych regionach uwarunkowanych historycznie. Największą gęstością zaludnienia cechuje się woj. śląskie w II RP (558 os./km<sup>2</sup>), a najniższą (poniżej 100 os./km<sup>2</sup>): Pomorze Zachodnie z ziemią lubuską i prałaturą pilską (70 os./km<sup>2</sup>), wschodnia część Ziem Zachodnich i Północnych (83 os./km<sup>2</sup>) oraz wschodnia część zaboru rosyjskiego w obecnych granicach Polski (91 os./km<sup>2</sup>). Najwyższy odsetek ludności wiejskiej charakteryzuje Galicję (54,4%), przy relatywnie dużej gęstości zaludnienia (172 os./km<sup>2</sup>), najniższy zaś — woj. śląskie w II RP (17,5%). Zwraca uwagę wyraźnie niższy niż w pozostałych regionach Polski uwarunkowanych historycznie odsetek ludności wiejskiej na Ziemiach Zachodnich i Północnych<sup>9</sup> — ok. 33%, przy ok. 40% zarówno dla całej Polski, jak i kongresowego Królestwa Polskiego oraz Wielkopolski i Pomorza w granicach II RP.

<sup>9</sup> Oprócz woj. śląskiego w granicach II RP, gdzie odsetek ten jest jeszcze niższy.

## REGIONY UWARUNKOWANE HISTORYCZNIE W GRANICACH III RP



## Regiony historyczne:

Zabór rosyjski  
(kongresowe Królestwo Polskie):

- część zachodnia
- część wschodnia
- rejon Białegostoku

Ziemie Zachodnie i Północne:

- Gdańsk, Powiśle, Warmia i Mazury
- Pomorze Zachodnie z ziemią lubuską i pralaturą pilską
- Śląsk z Łużycami

- Wielkopolska i Pomorze w II RP
- ziemie należące do I RP odzyskane w 1945 r.
- województwo śląskie w II RP
- Galicja
- Rzeczpospolita Krakowska do 1846 r.

Źródło: opracowanie Piotra Łysonia (merytoryczne) i Anny Tupaczewskiej (graficzne) na podstawie: Altenberg in. (ante 1920); Leszczycki (1973—1978); Litak (2006); Romer (1916); <http://www.codgik.gov.pl>; [http://www.tuczno.koszalin.opoka.org.pl/kosciol\\_parafialny/pralatura\\_pilska.html](http://www.tuczno.koszalin.opoka.org.pl/kosciol_parafialny/pralatura_pilska.html).

Warto krótko uzasadnić kształt analizowanych regionów uwarunkowanych historycznie, przedstawionych w tabl. 1 i na mapie. Podział według granic II RP i wcześniejszych granic zaborów z lat 1815—1915, częściowo omówiony już wcześniej, nie wymaga szczegółowej argumentacji. To właśnie te granice i ich zmiany uwarunkowały obecną strukturę ludności. Na Ziemiach Zachodnich i Północnych jest to w zdecydowanej większości społeczność, która ukształtowała się w wyniku wojennych i powojennych przesiedleń, w istotnej części składająca się z potomków mieszkańców Kresów Wschodnich II RP, przesiedlonych tu po II wojnie światowej. Z kolei granice trzech zaborów z lat 1815—1915 — okresu silnych przemian społecznych, gospodarczych i rozbudowy infrastruktury — pozostawiły trwałe zróżnicowanie w wielu sferach, m.in.: zagospodarowania przestrzennego, struktury agrarnej, stopnia zurbanizowania czy rozwoju infrastruktury i przemysłu, a także w sferze społecznej.

Podział obszaru zaboru rosyjskiego (kongresówki) w obecnych granicach Polski wzdłuż Wisły, Narwi i Pisy wynika z faktu, że tak zdelimitowana część wschodnia znacznie silniej niż zachodnia doświadczyła walk powstania listopadowego; także inwazja bolszewicka z 1920 r. (Davies, 2011) rozgrywała się przede wszystkim na tych terenach<sup>10</sup>. Wejście wojsk sowieckich na ziemie polskie w 1944 r.<sup>11</sup> i związane z tym intensywne działania NKWD oraz służb bezpieczeństwa tworzonej w owym czasie Polski Ludowej (w szczególności przeciwko Armii Krajowej, jej żołnierzom i wspierającej ją ludności cywilnej<sup>12</sup>) również miało miejsce we wschodniej części kongresówki. Ponadto ziemie polskie w okolicach Białegostoku<sup>13</sup>, a także Przemyśla (w Galicji) na prawym brzegu Sanu w latach 1939—1941 były okupowane nie przez Niemców, lecz przez Sowieców. Wyniki uzyskane z BSS z 2015 r. potwierdziły założenie o zasadności geograficznego podziału kongresówki wzdłuż Wisły, Narwi i Pisy.

Wyodrębnienie Pomorza Gdańskiego i Wielkopolski w granicach II RP jako oddzielnych regionów nie było możliwe — jak już wspomniano — z powodu niedostatecznej liczebności próby, w związku z czym przyjęto, że ziemie zaboru pruskiego w granicach II RP będą stanowiły jeden region uwarunkowany historycznie.

Dogłębsze analizy wstępne były niezbędne w celu sklasyfikowania Górnośląska i Śląska Cieszyńskiego. Ostatecznie, ze względów historycznych i społecznych, za jeden region uwarunkowany historycznie uznano woj. śląskie

<sup>10</sup> W części zachodniej były to jedynie obszary północnego Mazowsza na prawym brzegu Wisły.

<sup>11</sup> Podczas II wojny światowej wojska sowieckie powtórnie przekroczyły wschodnią granicę II RP w styczniu 1944 r.

<sup>12</sup> W późniejszym okresie także przeciwko polskim podziemnym organizacjom niepodległościowym po II wojnie światowej.

<sup>13</sup> W tym przypadku okolice Białegostoku oznaczają teren zajęty przez Sowieców w 1939 r., obejmujący większość obecnego woj. podlaskiego (bez okolic Suwałk i terenów kurpiowskich na prawym brzegu Pisy i Narwi) oraz wąski pas obecnego woj. mazowieckiego na prawym brzegu Bugu przy granicy z woj. podlaskim.

z okresu II RP, pomimo relatywnie małej liczebności próby oraz faktu, że Śląsk Cieszyński przed I wojną światową znajdował się w granicach Austro-Węgier, zaś północna część ówczesnego woj. śląskiego należała przed 1922 r. (od połowy XVIII w.) do Prus, wraz z większością obszaru historycznego Śląska. Jest to zatem region uwarunkowany historycznie i zdelimitowany od zachodu granicą II RP, a od wschodu — historyczną granicą Śląska i Małopolski ukształtowaną w XV w.

Wewnętrzny podział Ziemi Zachodnich i Północnych, wyraźnie wyodrębnionych granicami państwowymi II i III RP, wynika z kombinacji czynników geograficznych i historycznych. Warto podkreślić jest fakt, że w populacji Ziemi Zachodnich i Północnych ok. 20% stanowią mieszkańcy ziem należących do I RP tuż przed rozbiorami.

**TABL. 2. ZIEMIE ZACHODNIE I PÓŁNOCNE (stan w dniu 30 VI 2015 r.)**

Wyszczególnienie	Ludność w mln		Odsetek ludności wiejskiej	Powierzchnia w tys. km <sup>2</sup>	Ludność na 1 km <sup>2</sup>
	ogółem	w tym na wsi			
<b>O g ó ł e m</b> .....	<b>10,09</b>	<b>3,33</b>	<b>33,0</b>	<b>103,2</b>	<b>98</b>
<b>Część wschodnia</b> .....	<b>2,14</b>	<b>0,68</b>	<b>32,0</b>	<b>25,7</b>	<b>83</b>
Gdańsk i Powiśle .....	0,90	0,18	19,9	3,7	246
Warmia .....	0,38	0,11	30,7	4,7	80
Mazury .....	0,86	0,39	45,4	17,3	50
<b>Część zachodnia</b> .....	<b>7,95</b>	<b>2,65</b>	<b>33,3</b>	<b>77,5</b>	<b>103</b>
Pomorze Zachodnie z ziemią lubuską i prałaturą pilską .....	2,75	0,97	35,1	39,5	70
Pomorze Zachodnie z ziemią lubuską .....	2,21	0,73	33,2	29,7	74
prałatura pilską .....	0,54	0,23	43,1	9,8	55
Śląsk z Łużycami <sup>a</sup> .....	5,20	1,68	32,3	38,0	137
Górny Śląsk poza II RP .....	1,41	0,45	31,9	8,0	175
Dolny Śląsk z Łużycami .....	3,79	1,23	32,5	30,0	127

a Granicę pomiędzy Dolnym a Górnym Śląskiem stanowią (w przybliżeniu) rzeki Nysa Kłodzka (poniżej Nysy) i Stobrawa, wschodnie granice gmin Glucholazy i Nysa oraz zachodnia granica gminy Gorzów Śląski.

Źródło: jak przy tabl 1.

Wschodnia część Ziemi Zachodnich i Północnych obejmuje Gdańsk (największe miasto I RP), Powiśle, Warmię i Mazury, a więc w całości ziemie, które albo były do rozbiorów częścią I RP (oprócz Gdańska m.in. Olsztyn, Elbląg i Malbork), albo stanowiły lenno Korony do 1657 r. (Prusy Książęce, których największą częścią są Mazury). Charakterystyczne dla tego obszaru jest występujące po II wojnie światowej osadnictwo Kresowiaków, a także znaczący udział Kurpiów i osób z Podlasia<sup>14</sup> w strukturze ludności, szczególnie wzdłuż przedwojennych

<sup>14</sup> Zgodnie z mapą 47 *Narodowego Atlasu Polski* (Leszczycki, 1973—1978), w 1950 r. osoby pochodzące z terenu ówczesnego woj. białostockiego stanowiły ponad 50% mieszkańców pow. gołdapskiego, oleckiego, etckiego i piskiego, a pochodzące z woj. warszawskiego — prawie 50% mieszkańców pow. szczycieńskiego i nidzickiego.



nej granicy polsko-niemieckiej. Tuż po II wojnie światowej istotny był także odsektek Warmiaków i Mazurów<sup>15</sup>, będących potomkami osadników z Mazowsza z wcześniejszych wieków. Jako społeczność pogranicza polsko-niemieckiego żyjąca pod władzą pruską znajdowali się oni pod silnym wpływem działań germanizacyjnych, zachowali jednak więzi z kulturą polską (Eberhardt, 1995; Gawryszewski, 2005; Kuroński, 1939; Preussische Statistik, 1864; Wielhorski, 1932). W roku 1947 na Mazury trafili także Ukraińcy i Łemkowie wysiedleni z południowo-wschodniej Polski w ramach akcji Wisła.

Pomimo istotnych różnic (jeszcze z okresu przedrozbiorowego) pomiędzy protestanckimi Prusami Książęcymi a należącymi do I RP, w większości katolickimi, Prusami Królewskimi, Gdańsk, Powiśle, Warmię i Mazury ujęto w jednym podregionie uwarunkowanym historycznie. Za takim rozwiązaniem przemawiają zarówno względy geograficzne (podział Ziem Zachodnich i Północnych na części wschodnią i zachodnią), jak i zbyt mała liczebność próby BSS z 2015 r., a także wspólne doświadczenia historyczne z okresu po 1793 r. oraz przebiegająca niemal równoleżnikowo granica etniczna pomiędzy ludnością polską i niemiecką w XIX w. i pierwszej połowie XX w., dzieląca ówczesne Prusy Wschodnie na część północną, gdzie dominowała ludność niemiecka<sup>16</sup>, i południową — z dominującą ludnością polską.

Część zachodnia Ziem Zachodnich i Północnych jest większa i jeszcze bardziej zróżnicowana. Oprócz obszaru prałatury pilskiej<sup>17</sup>, obejmującej ziemie należące przed rozbiorami do I RP (m.in. Wschowa, Międzyrzecz, Piła, Wałcz, Czaplinek, Złotów, Człuchów, Bytów i Lębork<sup>18</sup>), składają się na nią: Pomorze Zachodnie, ziemia lubuska, Śląsk oraz część Łużyc znajdująca się w obecnych granicach Polski.

Ze względu na specyfikę historyczną i duży udział w całej populacji Ziem Zachodnich i Północnych, z części zachodniej wyodrębniono historyczny Śląsk, znajdujący się poza granicami II RP, wraz z relatywnie małym obszarem Łużyc w granicach Polski. Warto nadmienić, że w tak zdefiniowanym podregionie mieszka ok. 50% ludności Ziem Zachodnich i Północnych. Śląsk należał do Polski niemal od początku jej istnienia i szczególnie w pierwszym, nieco ponad stuletnim okresie rozbicia dzielnicowego (1138—1241<sup>19</sup>) był dzielnicą bardzo ważną dla podzielonego kraju. W XIV w. przeszedł pod panowanie czeskie (choć nadal istniały rozdrobnione księstwa Piastów Śląskich, ostatnie do 1675 r. — Jasienica, 1990a, 1990b, 1990c). W wyniku wojen śląskich w połowie XVIII w. Śląsk został zdobyty przez Prusy i jedynie mała jego część pozostała w granicach Czech pod rządami austriackich Habsburgów.

<sup>15</sup> W późniejszych latach większość z nich wyjechała do Republiki Federalnej Niemiec.

<sup>16</sup> W części północno-wschodniej, wzdłuż Niemna, mieszkali Litwini.

<sup>17</sup> Hasło *Pilska Prałatura* autorstwa Rolanda Prejsa (Gigilewicz, 2011, łamy 591—593).

<sup>18</sup> Lębork i Bytów były okresowo lennem lub integralną częścią Korony w Rzeczypospolitej.

<sup>19</sup> Do bitwy pod Legnicą w 1241 r.

O znaczeniu Śląska świadczą do dziś bardzo liczne zabytki z ostatniego tysiąclecia, wśród których jest wiele śladów Polski Piastów. Warto także przywołać dwóch królów z dynastii Jagiellonów na tronie czeskim — Władysława i Ludwika — władających Śląskiem, króla Zygmunta Starego, który przed objęciem tronu polskiego był księciem głogowskim, oraz króla Jana Kazimierza Wazę, chroniącego się w czasie potopu na Śląsku Opolskim (w Głogówku), którym władał tymczasowo w wyniku rozliczeń pomiędzy skoligaconymi Wazami i Habsburgami.

Drugi podregion części zachodniej Ziemi Zachodnich i Północnych jest niejednorodny. Składa się z należących do I RP ziem Wielkopolski i Pomorza, po I wojnie światowej wchodzących w skład państwa niemieckiego, oraz utraconych: w XIII w. ziemi lubuskiej i w XII w. Pomorza Zachodniego, które do 1637 r. zachowało odrębność i było we władaniu skoligaconej z polskimi królami dynastii Gryfitów. Ze względu na ograniczoną liczebność próby BSS z 2015 r. niemożliwe było uzyskanie wiarygodnych wyników dla obszaru samej państwa niemieckiego.

Podobnie jak w przypadku wschodniej części Ziemi Zachodnich i Północnych, także w odniesieniu do części zachodniej trzeba podkreślić znaczący udział ludności wywodzącej się z Kresów Wschodnich II RP<sup>20</sup> oraz obecność Ukraińców i Łemków przesiedlonych z południowo-wschodniej Polski w ramach akcji Wisła.

#### *DZIEDZICTWO NARODOWE W REGIONACH UWARUNKOWANYCH HISTORYCZNIE NA PODSTAWIE WYNIKÓW BSS Z 2015 R.*

W przeprowadzonym w pierwszej połowie 2015 r. BSS respondenci odpowiadali na kilka pytań o dziedzictwo narodowe<sup>21</sup>. Dotyczyły one występowania w ich miejscu zamieszkania lub w najbliższej okolicy zabytków, miejsc historycznych lub miejsc upamiętnienia osób czy wydarzeń oraz kultywowanych tradycji, a także stosunku do nich. Odnosiły się zarówno do dziedzictwa istniejącego w miejscu obecnego zamieszkania<sup>22</sup>, jak i do przedmiotów mających wartość historyczną, pochodzących z innych miejsc i regionów, w tym z Kresów Wschodnich dawnej RP, oraz przeniesionych stamtąd tradycji.

---

<sup>20</sup> Zgodnie z mapą 47 *Narodowego Atlasu Polski* (Leszczycki, 1973—1978) w 1950 r. osoby określone jako „repatrianci z ZSRR” stanowiły ponad 50% ludności w kilku powiatach na Śląsku i ziemi lubuskiej (powiaty: oławski, strzeliński, wołowski, górowski, lwówecki, rzepiński, sulęciński i świebodziński), a w pozostałych powiatach zachodniej części Ziemi Zachodnich i Północnych tworzyły także największą grupę, z wyjątkiem Górnego Śląska (także w części opolskiej) oraz niektórych powiatów Pomorza Zachodniego.

<sup>21</sup> Wywiad indywidualny (z wykorzystaniem kwestionariusza BSS-11) przeprowadzono u 13,6 tys. wylosowanych do badania członków gospodarstw domowych, którzy do 31 grudnia 2014 r. ukończyli 16 lat. Szczegółowe informacje metodologiczne zamieszczono w: GUS i US w Łodzi (2017).

<sup>22</sup> Miejsce zamieszkania oznacza w tym wypadku nie tylko miejscowość zamieszkania, lecz także jej bezpośrednie otoczenie — gminę lub najbliższą okolicę.

### Zróżnicowanie wskaźników społecznych

Zróżnicowanie regionów uwarunkowanych historycznie pod względem odsetka osób, które w danej miejscowości mieszkają od co najmniej 10 lat, jest minimalne (od 98,6 do 99,3%; patrz tabl. 3). Większe różnice występują w trzech innych kategoriach osób:

- 1) osoby mieszkające w danej miejscowości od urodzenia stanowiły największy odsetek w Galicji (51,1%) oraz w zachodniej części kongresowego Królestwa Polskiego (49,7%) i w woj. śląskim w II RP (47,9%; podobny wynik otrzymano dla całego kongresowego Królestwa Polskiego — 47,3%), natomiast najniższe wartości odsetka takich osób odnotowano na Ziemiach Zachodnich i Północnych (39,9%, przy wewnętrznym zróżnicowaniu od 37,3% w części wschodniej do 41,3% na Śląsku z Łużycami);
- 2) osoby bardzo silnie lub silnie związane z miejscowością, w której mieszkają, stanowiły najmniejszy odsetek na terenie woj. śląskiego w II RP<sup>23</sup> (89,9%), największy zaś w Galicji (96,2%) i we wschodniej części kongresowego Królestwa Polskiego (94,2%);
- 3) osoby silnie związane z regionem, z którego pochodzą lub w którym się urodziły, stanowią najmniejszy odsetek na Ziemiach Zachodnich i Północnych w części zachodniej (85,0%), a w szczególności na Śląsku z Łużycami (83,2%), największy zaś w Galicji (91,3%) oraz we wschodniej części kongresowego Królestwa Polskiego (90,3%) i wschodniej części Ziemi Zachodnich i Północnych (89,3%; taki sam wynik otrzymano dla całego kongresowego Królestwa Polskiego).

Powyższe dane pozwalają na sformułowanie wniosku, że związek z miejscem zamieszkania okazał się najsilniejszy w Galicji i wschodniej części zaboru rosyjskiego (kongresowego Królestwa Polskiego) w obecnych granicach Polski.

Odsetek osób bardzo silnie lub silnie związanych z miejscowością, w której mieszkają, jest przeciętnie w kraju nieco niższy (o 0,4 p.proc.) niż odczuwających silny lub bardzo silny związek z Polską, ale wyższy (o 4,1 p.proc.) od odsetka respondentów bardzo silnie lub silnie związanych z regionem, z którego pochodzą lub w którym się urodziły — obszarem szerszym i definitywnie nieostrym. Deklarowanie silniejszego związku z miejscowością zamieszkania niż z regionem zauważono u respondentów ze wszystkich regionów uwarunkowanych historycznie, przy czym różnica ta wyniosła od 3,0 p.proc. w woj. śląskim w II RP do 6,1 p.proc. na Ziemiach Zachodnich i Północnych, a biorąc pod uwagę wyodrębnione części regionów uwarunkowanych historycznie — od 2,7 p.proc. w części zachodniej kongresowego Królestwa Polskiego do 8,3 p.proc. na Śląsku z Łużycami.

---

<sup>23</sup> Należy mieć na względzie relatywnie dużą gęstość zaludnienia i wysoki stopień zurbanizowania tego regionu (tabl. 1).

**TABL. 3. RESPONDENCI WEDŁUG ANALIZOWANYCH CECH W % OGÓŁU BADANEJ POPULACJI PRZYPISANEJ DO REGIONÓW UWARUNKOWANYCH HISTORYCZNIE W GRANICACH III RP**

Wyszczególnienie	Osoby, które						Osoby bardzo silnie lub silnie związane z				Osoby, w których życiu patriotyzm /dobro ojczyzny ma bardzo duże lub duże znaczenie						
	w miejscowości zamieszkania mieszkałą		mieszkają z rodzicami lub z jednym z rodziców, ojciec lub matka mieszkałą w tej samej miejscowości lub w innej miejscowości w Polsce w odległości do ok. 30 km		mieszkają z rodzicami lub z jednym z rodziców		mieszkali z obojgiem rodziców w wieku 16 lat		regionem, z którego pochodzą/ w którym się urodzili			miejscowością, w której mieszkałą		Polską		parafią, zborom, Kościołem lokalnym, własną wspólnotą religijną	
	co najmniej 10 lat	od urodzenia	98,9	45,1	44,9	15,2	15,5	83,2	88,5	92,6		93,0	63,9	67,3			
<b>O g ó ł e m</b> .....	<b>98,9</b>	<b>45,1</b>	<b>44,9</b>	<b>15,2</b>	<b>15,5</b>	<b>83,2</b>	<b>88,5</b>	<b>92,6</b>	<b>93,0</b>	<b>63,9</b>	<b>67,3</b>						
<b>Galicja</b> .....	<b>98,9</b>	<b>51,1</b>	<b>48,7</b>	<b>19,8</b>	<b>19,8</b>	<b>86,6</b>	<b>91,3</b>	<b>96,2</b>	<b>95,8</b>	<b>79,5</b>	<b>69,8</b>						
<b>Zabór rosyjski (kongresowe Królestwo Polskie)</b> .....	<b>98,9</b>	<b>47,3</b>	<b>44,0</b>	<b>15,5</b>	<b>15,5</b>	<b>82,4</b>	<b>89,3</b>	<b>92,5</b>	<b>93,8</b>	<b>62,6</b>	<b>68,2</b>						
Część wschodnia .....	98,7	42,3	41,8	16,1	16,1	83,2	90,3	94,2	96,5	65,8	72,1						
Część zachodnia .....	99,0	49,7	45,1	15,3	15,3	82,0	88,7	91,4	92,5	60,9	66,2						
<b>Wielkopolska i Pomorze w II RP</b> .....	<b>99,3</b>	<b>42,2</b>	<b>47,0</b>	<b>14,6</b>	<b>14,6</b>	<b>85,2</b>	<b>87,4</b>	<b>91,7</b>	<b>93,1</b>	<b>63,2</b>	<b>67,5</b>						
<b>Województwo śląskie w II RP</b> .....	<b>98,7</b>	<b>47,9</b>	<b>47,1</b>	<b>13,6</b>	<b>13,6</b>	<b>83,5</b>	<b>86,9</b>	<b>89,9</b>	<b>89,8</b>	<b>60,1</b>	<b>63,8</b>						
<b>Ziemie Zachodnie i Północne</b> .....	<b>98,7</b>	<b>39,9</b>	<b>42,8</b>	<b>13,3</b>	<b>13,3</b>	<b>81,7</b>	<b>86,2</b>	<b>92,3</b>	<b>91,4</b>	<b>60,0</b>	<b>65,7</b>						
Część wschodnia (Gdańsk, Powiśle, Warmia i Mazury) .....	98,8	37,3	43,7	13,1	13,1	83,0	89,3	93,2	93,0	61,6	68,7						
Część zachodnia .....	98,6	40,6	42,6	13,3	13,3	81,4	85,0	91,9	90,9	59,6	64,8						
Pomorze Zachodnie z ziemią lubuską i pralaturą piłską .....	98,6	39,3	43,5	14,1	14,1	84,0	88,3	92,7	90,1	62,5	64,4						
Śląsk z Łużycami .....	98,6	41,3	42,1	12,9	12,9	79,9	83,2	91,5	91,3	58,0	65,0						

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników BSS z 2015 r. i danych demograficznych GUS.

Respondenci, którzy czują się bardzo silnie lub silnie związani z Polską, stanowili 93,0% ogółu — od 89,8% w woj. śląskim w II RP i 90,1% na Pomorzu Zachodnim z ziemią lubuską i prałaturą pilską do 95,8% w Galicji i 96,5% we wschodniej części kongresowego Królestwa Polskiego. Różnice pomiędzy związkiem z własną miejscowością a związkiem z Polską były niewielkie i zawierały się w przedziale od 2,6 p.proc. na korzyść związku z własną miejscowością (Pomorze Zachodnie z ziemią lubuską i prałaturą pilską) do 2,3 p.proc. na korzyść związku z Polską (wschodnia część kongresówki).

Warto porównać regiony uwarunkowane historycznie w kilku innych sferach związanych z kapitałem społecznym:

- 1) osoby, które czują się bardzo silnie lub silnie związane z parafią, zborem, Kościołem lokalnym czy własną wspólnotą religijną, stanowiły największy odsetek w Galicji (79,5%), niższy, ale nadal relatywnie wysoki odsetek odnotowano we wschodniej części kongresowego Królestwa Polskiego (65,8%), przeciętny w Wielkopolsce i na Pomorzu w II RP (63,2%, przy średniej dla Polski równej 63,9%), najniższy zaś na Ziemiach Zachodnich i Północnych (60,0%, przy rozpiętości wewnętrznej od 58,0 do 62,5%) oraz w woj. śląskim w II RP<sup>24</sup> (60,1%) i w zachodniej części kongresowego Królestwa Polskiego (60,9%);
- 2) dość podobnie jak w przypadku związku z parafią osoby nadające bardzo duże lub duże znaczenie patriotyzmowi i dobru ojczyzny stanowiły największy odsetek we wschodniej części kongresowego Królestwa Polskiego (72,1%), niewiele mniejszy w Galicji (69,8%), a także we wschodniej części Ziemi Zachodnich i Północnych (68,7%), przeciętny w Wielkopolsce i na Pomorzu w II RP (67,5%, przy średniej dla Polski równej 67,3%), a najniższy w woj. śląskim w II RP (63,8%) oraz w zachodniej części Ziemi Zachodnich i Północnych (64,8%; 64,4% na Pomorzu Zachodnim z ziemią lubuską i prałaturą pilską i 65,0% na Śląsku z Łużycami);
- 3) odsetek mieszkających z rodzicami lub jednym z rodziców, który odzwierciedla przede wszystkim wielopokoleniowość rodzin<sup>25</sup>, był najwyższy w Galicji (19,8%) i stosunkowo wysoki we wschodniej części kongresowego Królestwa Polskiego (16,1%), a najniższy na Ziemiach Zachodnich i Północnych (13,3%, przy wewnętrznej rozpiętości od 12,9 do 14,1%) oraz w woj. śląskim w II RP (13,6%);
- 4) odsetek osób pozostających z co najmniej jednym z rodziców w relacji geograficznej bliskości<sup>26</sup> (przyjętej za wskaźnik zasiedziałości), odzwierciedlający pozostawanie szerzej rozumianych wielopokoleniowych rodzin w zasięgu tej

---

<sup>24</sup> Należy mieć na względzie relatywnie dużą gęstość zaludnienia i wysoki stopień zurbanizowania tego regionu (tabl. 1).

<sup>25</sup> W mniejszym zakresie (z uwagi na wiek osób badanych — 16 lat lub więcej — oraz wynikającą stąd małą liczebność takich osób) cecha ta odzwierciedla liczbę dzieci w wieku tuż przed uzyskaniem pełnoletniości, mieszkających z rodzicami.

<sup>26</sup> Osoby, które mieszkają z rodzicami lub z jednym z rodziców, lub których ojciec lub matka mieszkają w tej samej miejscowości lub w innej miejscowości w Polsce w odległości do ok. 30 km.

samej społeczności lokalnej<sup>27</sup>, był najwyższy w Galicji (48,7%), nieznacznie niższy w woj. śląskim w II RP<sup>28</sup> oraz w Wielkopolsce i na Pomorzu w II RP (odpowiednio 47,1 i 47,0%), a najniższy we wschodniej części kongresowego Królestwa Polskiego (41,8%) oraz na Ziemiach Zachodnich i Północnych (42,8%, przy wewnętrznym zróżnicowaniu od 42,1 do 43,7%); bardzo ciekawe jest, że pod tym względem wschodnia część kongresówki okazała się podobna do Ziemi Zachodnich i Północnych;

5) odsetek osób, które w wieku 16 lat mieszkały z obojgiem rodziców (a zatem tuż przed uzyskaniem pełnoletniości dorastały w pełnej rodzinie), wyniósł od 79,9% na Śląsku z Łużycami do 86,6% w Galicji oraz 85,2% w Wielkopolsce i na Pomorzu w II RP (średnia w Polsce — 83,2%).

Wyniki przedstawione w tabl. 3 można posumować następująco: Galicja i wschodnia część kongresowego Królestwa Polskiego charakteryzują się wyższym niż przeciętny dla Polski odsetkiem osób związanych z miejscem zamieszkania, parafią i regionem, z którego pochodzą, nadających patriotyzmowi duże lub bardzo duże znaczenie, a także mieszkających razem z rodzicami lub jednym z rodziców (rodziny wielopokoleniowe). Można to zinterpretować jako większe natężenie postaw tradycyjnych w Galicji i wschodniej części kongresowego Królestwa Polskiego.

W przypadku wielu analizowanych przekrojów wyniki dla Wielkopolski i Pomorza w II RP oraz zachodniej części kongresowego Królestwa Polskiego były zbliżone do średnich dla kraju (związek z regionem, miejscowością i Polską, bardzo duże lub duże znaczenie patriotyzmu oraz zamieszkiwanie z rodzicami lub z jednym z rodziców). To ciekawy wynik, ponieważ liczne badania wskazują na wciąż silne odznaczanie się dawnej granicy zaborów pruskiego i rosyjskiego z lat 1815—1915.

Najniższe wartości w przypadku większości analizowanych cech odnotowano na Ziemiach Zachodnich i Północnych, przy relatywnie małym zróżnicowaniu pomiędzy wyodrębnionymi ich częściami, oraz w woj. śląskim w II RP (trzeba jednak pamiętać o jego specyfice, wynikającej nie tylko z przyczyn historycznych i kulturowych, lecz także, a może przede wszystkim, z dużej gęstości zaludnienia i wysokiego wskaźnika urbanizacji). Na uwagę zasługuje nieco odmienny wynik dla wschodniej części Ziemi Zachodnich i Północnych (Gdańsk, Powiśle, Warmia i Mazury) — relatywnie wysoki odsetek osób, w których życiu patriotyzm (dobro ojczyzny) ma bardzo duże lub duże znaczenie, oraz osób, które czują się silnie związane z regionem, w którym się urodziły lub z którego pochodzą.

Należy podkreślić, że skala opisanych zróżnicowań nie jest duża — rozpiętość wyników dla większości miar nie przekracza 8,3 p.proc. Może to świadczyć o stopniowym zacieraniu się różnic historycznych po II wojnie światowej. Wyraźnie większa rozpiętość wystąpiła jedynie w przypadku związku z parafią (21,5 p.proc.) i mieszkania w tej samej miejscowości od urodzenia (13,8 p.proc.).

<sup>27</sup> Definiowanej jako nie większa niż w przybliżeniu obszar jednego powiatu.

<sup>28</sup> Istotne znaczenie mają gęstość zaludnienia, stopień zurbanizowania i niewielki obszar tego regionu.

Nieco inny obraz dają odpowiedzi na pytanie odnoszące się do zasięgu migracji, czyli o mieszkanie z rodzicami lub z jednym z rodziców, a także o sytuację, gdy ojciec lub matka mieszkają w tej samej miejscowości albo w miejscowości oddalonej o nie więcej niż 30 km. Migracje na ponad 30 km okazały się relatywnie częste we wschodniej części zaboru rosyjskiego (kongresówki) w obecnych granicach Polski<sup>29</sup> oraz na Ziemiach Zachodnich i Północnych, a wyraźnie rzadsze na odległość ponad 30 km w Galicji, woj. śląskim w II RP oraz Wielkopolsce i na Pomorzu w II RP — regiony te, biorąc pod uwagę także wcześniej analizowane miary, można zatem określić jako charakteryzujące się większą zasiedziałością.

### Zabytki i pamiątki materialne

Spośród ankietowanych w BSS w 2015 r. niemal 3/4 (71,0%) osób w wieku 16 lat lub więcej dostrzegło, że w miejscowości, gminie lub najbliższej okolicy ich zamieszkania znajdują się zabytki lub miejsca historyczne, a dla ponad połowy tej grupy (55,1%) miały one bardzo duże lub duże znaczenie. Trzeba jednak zaznaczyć, że odpowiedź „nie” lub „nie wiem” na pytanie o występowanie zabytków nie musi oznaczać, że zabytków faktycznie nie ma, mogą one bowiem być niedostrzegane przez respondentów.

**TABL. 4. ZABYTKI NIERUCHOME I ARCHEOLOGICZNE WEDŁUG REGIONÓW UWARUNKOWANYCH HISTORYCZNIE W OBECNYCH GRANICACH POLSKI**

Wyszczególnienie	Liczba zabytków nieruchomych i archeologicznych	
	w tys.	na 100 km <sup>2</sup>
<b>P o l s k a</b> .....	<b>83,60</b>	<b>27</b>
<b>Galicja</b> .....	<b>11,07</b>	<b>34</b>
<b>Zabór rosyjski (kongresowe Królestwo Polskie)</b> .....	<b>23,82</b>	<b>18</b>
Część wschodnia .....	9,25	16
Część zachodnia .....	14,57	20
<b>Wielkopolska i Pomorze w II RP</b> .....	<b>11,71</b>	<b>27</b>
<b>Województwo śląskie w II RP</b> .....	<b>2,37</b>	<b>56</b>
<b>Ziemie Zachodnie i Północne</b> .....	<b>34,63</b>	<b>34</b>
Część wschodnia (Gdańsk, Powiśle, Warmia i Mazury) .....	8,57	33
Część zachodnia .....	26,06	34
Pomorze Zachodnie z ziemią lubuską i prałaturą pilską .....	7,06	18
Śląsk z Łużycami .....	19,00	50

Ź r ó d ł o: obliczenia własne na podstawie danych NID.

<sup>29</sup> Na większe odległości migracji we wschodniej Polsce może wpływać znacznie rzadsza sieć dużych miast.

Liczba zabytków zarejestrowanych<sup>30</sup> w poszczególnych regionach jest znacznie zróżnicowana, co zostało pokazane w tabl. 4. Zabytki częściej występują na terenach zurbanizowanych lub o dużym znaczeniu historycznym. Z drugiej strony za zabytkowy mógł zostać przez respondenta uznany obiekt, który formalnie nim nie jest. Z tabl. 4 wynika, że za region historyczny najbardziej obfitujący w zabytki należy uznać Śląsk, zarówno woj. śląskie w II RP (56 na 100 km<sup>2</sup>), jak i historyczny Śląsk, który wrócił do Polski w 1945 r. (50 na 100 km<sup>2</sup>). Najmniejsze natężenie występowania zabytków charakteryzuje natomiast obszar na wschód od Pisy, Narwi i Wisły w zaborze rosyjskim (16 na 100 km<sup>2</sup>) i Polskę północno-zachodnią (Pomorze Zachodnie z ziemią lubuską i prałaturą pilską — 18 na 100 km<sup>2</sup>). Znamienne, że największe nasycenie zabytkami występuje właśnie na historycznym Śląsku i w Galicji (historycznie: w południowej części Małopolski pod zaborem austriackim — 34 na 100 km<sup>2</sup>) oraz na terenie Gdańska, Powiśla, Warmii i Mazur (33 na 100 km<sup>2</sup>).

**TABL. 5. WIEDZA O WYSTĘPOWANIU ZABYTKÓW I ICH ZNACZENIE DLA RESPONDENTÓW WEDŁUG REGIONÓW UWARUNKOWANYCH HISTORYCZNIE**

Wyszczególnienie	Zabytki		Pomniki i tablice	
	występowanie	bardzo duże lub duże znaczenie	występowanie	bardzo duże lub duże znaczenie
w %				
<b>P o l s k a</b> .....	<b>71,0</b>	<b>55,1</b>	<b>66,9</b>	<b>49,0</b>
<b>Galicja</b> .....	<b>68,9</b>	<b>63,8</b>	<b>61,5</b>	<b>59,2</b>
<b>Zabór rosyjski (kongresowe Królestwo Polskie)</b> .....	<b>67,9</b>	<b>56,8</b>	<b>66,2</b>	<b>50,9</b>
Część wschodnia .....	69,4	54,6	68,5	49,1
Część zachodnia .....	67,2	58,0	65,0	51,8
<b>Wielkopolska i Pomorze w II RP</b>	<b>73,3</b>	<b>55,2</b>	<b>72,6</b>	<b>47,6</b>
<b>Województwo śląskie w II RP</b> .....	<b>70,2</b>	<b>46,5</b>	<b>71,9</b>	<b>41,7</b>
<b>Ziemie Zachodnie i Północne</b> .....	<b>75,5</b>	<b>51,0</b>	<b>66,6</b>	<b>44,8</b>
Część wschodnia (Gdańsk, Powiśle, Warmia i Mazury) .....	71,3	60,9	65,5	54,5
Część zachodnia .....	76,7	48,4	66,9	42,0
Pomorze Zachodnie z ziemią lubuską i prałaturą pilską .....	72,5	48,8	63,5	44,5
Śląsk z Łużycami .....	78,9	48,2	68,8	40,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników BSS z 2015 r.

Nieco odmienny był rozkład odpowiedzi na pytanie: „Czy w miejscowości, gminie lub najbliższej okolicy zamieszkania znajdują się zabytki lub miejsca historyczne?” (tabl. 5). Twierdząco odpowiedziało na nie od 78,9% responden-

<sup>30</sup> Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2017 r. poz. 2187, z późn. zm.).



tów na historycznym Śląsku z Łużycami (76,7% w całej zachodniej części Ziem Zachodnich i Północnych) do 67,9% w kongresowym Królestwie Polskim (69,4% w części wschodniej i 67,2% w zachodniej<sup>31</sup>) oraz 68,9% w Galicji. Zwraca uwagę fakt, że respondenci z terenu woj. śląskiego w II RP w znacznie mniejszym stopniu dostrzegali występowanie zabytków (70,2%), niż wynikałoby to z najwyższego w Polsce wskaźnika liczby zabytków na 100 km<sup>2</sup>.

Osoby, które potwierdziły występowanie zabytków w najbliższej okolicy ich zamieszkania, proszone były o odpowiedź na pytanie: „Jakie znaczenie mają one [zabytki] w Pana/Pani odczuciu?”. Największy odsetek respondentów, dla których zabytki mają bardzo duże lub duże znaczenie, odnotowano w Galicji (63,8%), nieco niższy w części wschodniej Ziem Zachodnich i Północnych (60,9%), najniższy zaś w woj. śląskim w II RP (46,5%). Wyraźnie niższy niż przeciętna wartość dla Polski był także odsetek respondentów w zachodniej części Ziem Zachodnich i Północnych (48,4%).

Na pytanie: „Czy w miejscowości, gminie lub najbliższej okolicy zamieszkania znajdują się pomniki i tablice upamiętniające znanych ludzi i wydarzenia?” 66,9% respondentów odpowiedziało twierdząco. Dla niespełna połowy z nich (49,0%) miały one bardzo duże lub duże znaczenie. Występowanie pomników i tablic najczęściej dostrzegali respondenci z obszaru Wielkopolski i Pomorza w granicach II RP, który uprzednio znajdował się w zaborze pruskim (72,6%) oraz z woj. śląskiego w II RP (71,9%). Najmniejszą wartość (61,5%) odsetek ten osiągnął w Galicji. Z drugiej jednak strony pomniki i tablice miały największe znaczenie właśnie dla respondentów z Galicji (59,2% spośród tych, którzy je dostrzegali), najmniejsze zaś dla mieszkańców zachodniej części Ziem Zachodnich i Północnych (42,0%), a w dokładniejszym podziale — Śląska poza II RP (40,8%) oraz woj. śląskiego w II RP (41,7%).

Wyniki dotyczące znaczenia zabytków oraz pomników i tablic wykazują podobny rozkład na krańcach. Najwyższe wartości charakteryzują Galicję, a następnie Gdańsk, Powiśle, Warmię i Mazury (wschodnią część Ziem Zachodnich i Północnych), najniższe zaś — woj. śląskie w II RP oraz zachodnią część Ziem Zachodnich i Północnych.

Wiedza respondentów o występowaniu pamiątek kresowych w okolicy ich miejsca zamieszkania (pytanie „Czy wśród nich znajdują się pomniki bądź tablice przeniesione lub odnoszące się do dawnych Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej?”) okazała się relatywnie nieduża w ujęciu ogólnopolskim, natomiast silnie zróżnicowana regionalnie (tabl. 6). Odsetek odpowiedzi „nie wiem” (średnia dla Polski — 34,0%) był we wszystkich regionach najwyższy: od 28,8% w części zachodniej Ziem Zachodnich i Północnych do 43,5% w woj. śląskim w II RP. W ujęciu ogólnopolskim dostrzeganie pomników i tablic kresowych zadeklarowało 15,7% ogółu respondentów. Bardzo duże lub duże znaczenie pamiątki te miały dla 46,9% osób je dostrzegających.

---

<sup>31</sup> Mimo że nasycenie zabytkami w zachodniej części kongresówki jest nieco wyższe niż we wschodniej.

Osoby dostrzegające występowanie pomników i tablic kresowych w miejscu zamieszkania stanowiły znacznie większy odsetek mieszkańców Ziemi Zachodnich i Północnych (ok. 25%) niż w innych regionach Polski, gdzie wynosił on poniżej 15%, z wyjątkiem wschodniej części kongresowego Królestwa Polskiego (16,9%). Największy odsetek osób dostrzegających występowanie pamiątek kresowych w szerzej rozumianym miejscu zamieszkania odnotowano na Śląsku z Łużycami (28,1%)<sup>32</sup>, najniższy zaś — w woj. śląskim w II RP (4,5%)<sup>33</sup>.

**TABL. 6. WIEDZA O WYSTĘPOWANIU PAMIĄTEK KRESOWYCH I ICH ZNACZENIE DLA RESPONDENTÓW WEDŁUG REGIONÓW UWARUNKOWANYCH HISTORYCZNIE**

Wyszczególnienie	Występowanie pamiątek			Bardzo duże lub duże znaczenie
	tak	nie	nie wiem	
w %				
<b>P o l s k a</b> .....	<b>15,7</b>	<b>17,2</b>	<b>34,0</b>	<b>46,9</b>
<b>Galicja</b> .....	<b>14,0</b>	<b>15,1</b>	<b>32,4</b>	<b>57,7</b>
<b>Zabór rosyjski (kongresowe Królestwo Polskie)</b> .....	<b>13,0</b>	<b>18,1</b>	<b>35,1</b>	<b>45,7</b>
Część wschodnia .....	16,9	16,9	34,7	45,9
Część zachodnia .....	11,1	18,7	35,2	45,5
<b>Wielkopolska i Pomorze w II RP</b>	<b>10,4</b>	<b>23,9</b>	<b>38,3</b>	<b>33,9</b>
<b>Województwo śląskie w II RP</b> .....	<b>4,5<sup>a</sup></b>	<b>24,0</b>	<b>43,5</b>	<b>49,0<sup>a</sup></b>
<b>Ziemie Zachodnie i Północne</b> .....	<b>25,8</b>	<b>12,0</b>	<b>28,8</b>	<b>47,5</b>
Część wschodnia (Gdańsk, Powiśle, Warmia i Mazury) .....	24,1	11,1	30,3	65,4
Część zachodnia .....	26,3	12,2	28,4	42,8
Pomorze Zachodnie z ziemią lubuską i prałaturą pilską .....	22,9	13,6	27,0	40,0
Śląsk z Łużycami .....	28,1	11,5	29,2	44,1

a Zjawisko istniało w wielkości mniejszej niż 50 przypadków w badanej próbie. Z uwagi na reprezentacyjną metodę badania zalecana jest ostrożność w posługiwaniu się tymi danymi.

Ź r ó d ł o: jak przy tabl. 5.

Trzeba też zauważyć, że największy odsetek osób, dla których pamiątki kresowe mają bardzo duże lub duże znaczenie, odnotowano wśród mieszkańców wschodniej części Ziemi Zachodnich i Północnych (Gdańska, Powiśla, Warmii i Mazur — 65,4%) oraz Galicji (57,7%), a najmniejszy — Wielkopolski i Pomorza w granicach II RP (33,9%).

<sup>32</sup> Zgodnie z mapą 47 *Narodowego Atlasu Polski* (Leszczycki, 1973—1978) w 1950 r. osoby określone w nim jako „repatrianci z ZSRR” stanowiły największy odsetek w powiatach na historycznym Dolnym Śląsku (w przybliżeniu na zachód od Nysy Kłodzkiej i Stobrawy), Łużycach i ziemi lubuskiej.

<sup>33</sup> Trzeba jednak pamiętać o relatywnie niskiej liczbie respondentów w tym regionie, wynoszącej 761 osób (dla porównania: Galicja — 1702, kongresowe Królestwo Polskie — 5422, Wielkopolska i Pomorze w II RP — 1669, Ziemie Zachodnie i Północne — 4114).

## Tradycje

W BSS z 2015 r. respondentom zadano również pytania: „Czy w Pana/Pani najbliższej rodzinie są kultywowane tradycje, przekazy ustne (podania, legendy), język, gwara, pieśni, tańce, zwyczaje, obrzędy, rytuały, stroje, związane: a) z regionem, w którym Pan/Pani obecnie mieszka? b) z innym niż Pan/Pani obecnie mieszka regionem Polski w aktualnych granicach? c) z dawnymi Kresami Wschodnimi Rzeczypospolitej? Jeżeli tak, to jakie znaczenie mają one w Pana/Pani odczuciu?”.

**TABL. 7. KULTYWOWANIE W RODZINIE TRADYCJI ZWIĄZANYCH Z REGIONEM OBECNEGO ZAMIESZKANIA RESPONDENTA WEDŁUG REGIONÓW UWARUNKOWANYCH HISTORYCZNIE**

Wyszczególnienie	Kultywowanie tradycji			Bardzo duże lub duże znaczenie
	tak	nie	nie wiem	
	w %			
<b>P o l s k a</b> .....	<b>27,6</b>	<b>60,5</b>	<b>11,9</b>	<b>78,2</b>
<b>Galicja</b> .....	<b>36,3</b>	<b>52,4</b>	<b>11,3</b>	<b>79,3</b>
<b>Zabór rosyjski (kongresowe Królestwo Polskie)</b> .....	<b>25,8</b>	<b>60,7</b>	<b>13,5</b>	<b>79,0</b>
Część wschodnia .....	28,0	59,8	12,2	77,4
Część zachodnia .....	24,7	61,2	14,1	79,9
<b>Wielkopolska i Pomorze w II RP</b>	<b>27,5</b>	<b>61,5</b>	<b>11,1</b>	<b>78,0</b>
<b>Województwo śląskie w II RP</b> .....	<b>48,7</b>	<b>42,3</b>	<b>9,0</b>	<b>78,1</b>
<b>Ziemie Zachodnie i Północne</b> .....	<b>21,2</b>	<b>67,7</b>	<b>11,1</b>	<b>76,1</b>
Część wschodnia (Gdańsk, Powiśle, Warmia i Mazury) .....	21,1	63,4	15,4	74,6
Część zachodnia .....	21,2	68,9	9,8	76,5
Pomorze Zachodnie z ziemią lubuską i prałaturą pilską .....	17,4	71,4	11,2	80,8
Śląsk z Łużycami .....	23,3	67,6	9,1	74,8

Źródło: jak przy tabl. 5.

Kultywowanie w najbliższej rodzinie tradycji związanych z regionem, w którym respondent mieszka obecnie, deklarowało 27,6% ogółu ankietowanych, z których 78,2% uznało, że podtrzymywanie tych tradycji ma dla nich bardzo duże lub duże znaczenie (tabl. 7). W miastach odnotowano nieco wyższy niż na wsi odsetek osób kultywujących w najbliższej rodzinie tradycje związane z regionem zamieszkania (28,6 wobec 25,5%) oraz podobny odsetek osób przywiązujących do tego bardzo duże lub duże znaczenie (78,5 wobec 77,6%)<sup>34</sup>. Wyraźnie najwyższy odsetek osób kultywujących w najbliższej rodzinie tradycje

<sup>34</sup> Aby właściwie zinterpretować ten wynik, należy wziąć pod uwagę fakt mieszkania w miastach także osób, które urodziły się na obszarach wiejskich i dla których kultywowanie tradycji regionalnych ma istotne znaczenie po zmianie miejsca zamieszkania.

związane z regionem zamieszkania odnotowano wśród respondentów z woj. śląskiego w II RP (48,7%) oraz Galicji (36,3%), co można wiązać z relatywnie dużym udziałem ludności zasiedlałej na tych terenach.

Najniższy odsetek osób kultywujących tradycje miejscowe (17,4%) wystąpił wśród respondentów z Pomorza Zachodniego z ziemią lubuską i prałaturą pilską. Należy również zauważyć istotnie niższy odsetek kultywujących miejscowe tradycje na Ziemiach Zachodnich i Północnych (21,2%) w porównaniu z innymi regionami uwarunkowanymi historycznie, przy czym na Śląsku z Łużycami jest on nieco wyższy (23,3%) i niewiele odbiega od wyników uzyskanych w zachodniej części kongresowego Królestwa Polskiego (24,7%). O ile rozpiętość odsetka osób, w których najbliższej rodzinie kultywuje się tradycje miejscowe, w poszczególnych regionach uwarunkowanych historycznie (z uwzględnieniem ich podziału) była znaczna (31,3 p.proc.), o tyle odsetek osób, dla których tradycje te mają bardzo duże lub duże znaczenie, był bardzo zbliżony (rozpiętość 6,2 p.proc.).

**TABL. 8. KULTYWOWANIE W RODZINIE TRADYCJI ZWIĄZANYCH Z INNYM REGIONEM POLSKI (w aktualnych granicach) NIŻ REGION OBECNEGO ZAMIESZKANIA RESPONDENTA WEDŁUG REGIONÓW UWARUNKOWANYCH HISTORYCZNIE**

Wyszczególnienie	Kultywowanie tradycji			Bardzo duże lub duże znaczenie
	tak	nie	nie wiem	
w %				
<b>P o l s k a</b> .....	<b>13,8</b>	<b>71,0</b>	<b>15,2</b>	<b>73,7</b>
<b>Galicja</b> .....	<b>16,0</b>	<b>67,5</b>	<b>16,5</b>	<b>80,9</b>
<b>Zabór rosyjski (kongresowe Królestwo Polskie)</b> .....	<b>13,0</b>	<b>70,8</b>	<b>16,2</b>	<b>75,0</b>
Część wschodnia .....	13,0	70,2	16,8	73,2
Część zachodnia .....	13,0	71,1	15,9	75,9
<b>Wielkopolska i Pomorze w II RP</b> .....	<b>13,3</b>	<b>72,0</b>	<b>14,8</b>	<b>71,6</b>
<b>Województwo śląskie w II RP</b> .....	<b>17,0</b>	<b>67,8</b>	<b>15,2</b>	<b>66,3</b>
<b>Ziemie Zachodnie i Północne</b> .....	<b>13,4</b>	<b>73,2</b>	<b>13,4</b>	<b>71,2</b>
Część wschodnia (Gdańsk, Powiśle, Warmia i Mazury) .....	14,7	66,7	18,6	76,2
Część zachodnia .....	13,1	75,0	11,9	69,6
Pomorze Zachodnie z ziemią lubuską i prałaturą pilską .....	10,3	77,0	12,7	74,4
Śląsk z Łużycami .....	14,6	74,0	11,5	67,7

Źródło: jak przy tabl. 5.

Kultywowanie w najbliższej rodzinie tradycji związanych z innym regionem w aktualnych granicach Polski niż region obecnego zamieszkania respondenta deklarowało znacznie mniej osób (13,8%) niż w przypadku tradycji miejscowych (27,6%) (tabl. 8). 73,7% z nich uznało, że podtrzymywanie tej tradycji ma dla nich bardzo duże lub duże znaczenie. W miastach w porównaniu z wsią wyższy

był zarówno odsetek osób kultywujących w najbliższej rodzinie tradycje związane z innym regionem w obecnych granicach Polski (15,3 wobec 10,9%), jak i uznających te tradycje za bardzo ważne lub ważne (74,6 wobec 71,2%). W ocenie tej informacji należy uwzględnić istnienie od dziesięcioleci trendu migracji ze wsi do miast (także tych znajdujących się w innym regionie).

Interesujące, że najwyższe wartości odsetka osób kultywujących w rodzinie tradycje związane z regionem innym niż region obecnego zamieszkania odnotowano na terenie woj. śląskiego w II RP (17,0%) i Galicji (16,0%), a więc w tych regionach uwarunkowanych historycznie, w których odnotowano najwyższe wartości odsetka osób nie tylko mieszkających tam od urodzenia, lecz także kultywujących tradycje miejscowe. Może to świadczyć o znacznej liczbie osób przybywających z innych regionów do centrów gospodarczych w tych dwóch regionach, przy zachowaniu na relatywnie wysokim poziomie kultywowania zarówno tradycji miejscowych, jak i tradycji pochodzących z innego regionu (choć kultywowanie tych miejscowych jest deklarowane dwu- lub trzykrotnie częściej). Trzeba jednak zauważyć, że rozpiętość wyników dla regionów uwarunkowanych historycznie i ich części wynosiła zaledwie 6,7 p.proc. Ponadto wśród mieszkańców Galicji kultywujących tradycje przeniesione z innego regionu najwyższy był odsetek osób, dla których miało to bardzo duże lub duże znaczenie (80,9%), zaś w woj. śląskim w II RP odnotowano najniższy odsetek takich deklaracji (66,3%).

Na wzmiankę zasługują też wyższe niż przeciętne wartości odsetka podtrzymujących tradycje z innego regionu we wschodniej części Ziemi Zachodnich i Północnych (14,7%) oraz na Śląsku z Łużycami (14,6%). Na Ziemi Zachodnie i Północne w pierwszych latach po zakończeniu II wojny światowej przybyło bowiem nie tylko wielu Kresowiaków, lecz także osoby z innych regionów Polski w obecnych granicach<sup>35</sup>. Najniższy odsetek wystąpił na Pomorzu Zachodnim z ziemią lubuską i prałaturą piłską (10,3%).

Podtrzymywanie tradycji związanych z Kresami Wschodnimi w ujęciu ogólnopolskim zadeklarowała nieliczna grupa respondentów — kultywowało je w najbliższej rodzinie 5,2% badanych. 74,4% z nich (podobnie jak w przypadku kultywowania tradycji z innych regionów w obecnych granicach Polski) uznało, że pielęgnowanie tradycji kresowych ma dla nich bardzo duże lub duże znaczenie (tabl. 9). Odsetek osób kultywujących tradycje kresowe w najbliższej rodzinie był wyższy w miastach niż na wsi (6,2 wobec 3,3%); odsetek

---

<sup>35</sup> Zgodnie z mapą 47 *Narodowego Atlasu Polski* (Leszczycki, 1973—1978) w 1950 r. w powiatach historycznego Dolnego Śląska (także zachodnie powiaty obecnego woj. opolskiego) największą grupą byli Kresowiaci (określani wówczas jako „repatrianci z ZSRR”), a przybysze z innych obszarów Polski w powojennych granicach pochodzili z wielu województw (jedynie w kilku powiatach wśród przybyszów dominowali osadnicy z woj. krakowskiego lub poznańskiego), natomiast na Pomorzu, Warmii i Mazurach w mniej więcej połowie powiatów największą grupę stanowili osadnicy z woj. białostockiego albo warszawskiego. W Gdańsku i Olsztynie oraz w powiatach: malborskim, pasłęckim, braniewskim, lidzbarskim, bartoszyckim, kętrzyńskim i giżyckim największą zwartą grupą w 1950 r. byli Kresowiaci.

przywiązujących do tego bardzo duże lub duże znaczenie był podobny (odpowiednio 74,5 i 74,2%). Najwyższe wartości odsetka osób podtrzymujących w najbliższej rodzinie tradycje kresowe odnotowano na Ziemiach Zachodnich i Północnych (8,0%, a w dokładniejszym przekroju — na Śląsku z Łużycami<sup>36</sup>, gdzie wyniósł 9,0%), czyli na głównych terenach zamieszkania potomków przesiedleńców kresowych po II wojnie światowej.

**TABL. 9. KULTYWOWANIE W RODZINIE TRADYCJI  
ZWIĄZANYCH Z KRESAMI WSCHODNIMI DAWNEJ RZECZYSPOLITEJ  
WEDŁUG REGIONÓW UWARUNKOWANYCH HISTORYCZNIE**

Wyszczególnienie	Kultywowanie tradycji			Bardzo duże lub duże znaczenie
	tak	nie	nie wiem	
w %				
<b>P o l s k a</b> .....	<b>5,2</b>	<b>74,0</b>	<b>20,7</b>	<b>74,4</b>
<b>Galicja</b> .....	<b>4,6</b>	<b>71,4</b>	<b>24,0</b>	<b>65,5</b>
<b>Zabór rosyjski (kongresowe Królestwo Polskie)</b> .....	<b>4,1</b>	<b>73,2</b>	<b>22,7</b>	<b>78,7</b>
Część wschodnia .....	5,3	70,5	24,1	75,0
Część zachodnia .....	3,5	74,5	21,9	81,5
<b>Wielkopolska i Pomorze w II RP</b>	<b>5,0</b>	<b>76,8</b>	<b>18,2</b>	<b>74,3</b>
<b>Województwo śląskie w II RP</b> .....	<b>2,4<sup>a</sup></b>	<b>72,7</b>	<b>24,9</b>	<b>71,7<sup>a</sup></b>
<b>Ziemie Zachodnie i Północne</b> .....	<b>8,0</b>	<b>75,4</b>	<b>16,6</b>	<b>73,8</b>
Część wschodnia (Gdańsk, Powiśle, Warmia i Mazury) .....	7,9	70,9	21,2	72,8
Część zachodnia .....	8,0	76,7	15,3	74,0
Pomorze Zachodnie z ziemią lubuską i prałaturą pilską .....	6,3	78,8	14,9	70,6
Śląsk z Łużycami .....	9,0	75,5	15,5	75,3

a Zjawisko istniało w wielkości mniejszej niż 50 przypadków w badanej próbie. Z uwagi na reprezentacyjną metodę badania zalecana jest ostrożność w posługiwaniu się tymi danymi.

Ź r ó d ł o: jak przy tabl. 5.

Wyraźnie najniższy odsetek kultywujących tradycje kresowe (2,4%<sup>37</sup>) wystąpił wśród mieszkańców woj. śląskiego w II RP, najsilniej w kraju podtrzymujących zarówno tradycje miejscowe, jak i tradycje z innego regionu Polski w obecnych granicach.

Największy wśród kultywujących tradycje kresowe odsetek osób, dla których tradycje te miały bardzo duże lub duże znaczenie, odnotowano w zachodniej części kongresowego Królestwa Polskiego (81,5%), a najmniejszy — wśród

<sup>36</sup> Warto raz jeszcze podkreślić relatywnie największy udział ludności pochodzenia kresowego w powiatach na historycznym Dolnym Śląsku w strukturze ludności w 1950 r. (obecne woj. dolnośląskie, południowa część woj. lubuskiego i zachodnie powiaty woj. opolskiego).

<sup>37</sup> Trzeba jednak pamiętać o niskiej liczebności odpowiedzi udzielonych w tym regionie w BSS z 2015 r.

mieszkańców Galicji (65,5%), gdzie (podobnie jak w woj. śląskim w II RP) znacznie silniejsze niż przeciętnie w Polsce jest przywiązanie do tradycji zarówno miejscowych, jak i przeniesionych z innego regionu kraju w obecnych granicach.

Z danych wynika, że w ujęciu ogólnokrajowym tradycje związane z regionem obecnego zamieszkania kultywuje niewiele ponad 25% respondentów, te związane z innym regionem w obecnych granicach Polski — ok. 14%, zaś tradycje kresowe — ok. 5%. Wyraźnie jednak zaznacza się zróżnicowanie pomiędzy regionami uwarunkowanymi historycznie. Województwo śląskie w II RP oraz Galicję można określić jako regiony o silnym przywiązaniu do tradycji i wyraźnej dominacji kultywowania tradycji miejscowych, choć odnotowano tu także ponadprzeciętny odsetek osób kultywujących tradycje z innego regionu w obecnych granicach Polski. Ziemie Zachodnie i Północne charakteryzują się zaś wyraźnie wyższym niż przeciętny dla kraju odsetkiem osób podtrzymujących tradycje kresowe (choć i tu stanowią one wyraźną mniejszość) oraz zbliżonym do przeciętnego dla kraju przywiązaniem do tradycji innego regionu Polski w obecnych granicach niż region zamieszkania, a także najniższym w Polsce odsetkiem osób kultywujących tradycje miejscowe. Wśród trzech wyodrębnionych części Ziemi Zachodnich i Północnych najniższe wartości wskaźników kultywowania tradycji (zarówno miejscowych, jak i kresowych oraz z innego regionu Polski w obecnych granicach) cechują Pomorze Zachodnie z ziemią lubuską i prałaturą pilską. Pod względem kultywowania różnych tradycji wyniki podobne jak dla kraju odnotowano w Wielkopolsce i na Pomorzu w II RP oraz w zaborze rosyjskim (kongresowym Królestwie Polskim), przy czym odsetek kultywujących tradycje zarówno miejscowe, jak i kresowe w jego części wschodniej był wyższy o 2—3 p.proc. niż w części zachodniej.

### WNIOSKI

Przedstawione wyniki, odnoszące się do szerokiego zakresu zagadnień związanych zarówno z materialnym, jak i niematerialnym dziedzictwem<sup>38</sup> narodowym oraz charakterystyką regionów uwarunkowanych historycznie — pod względem związku z rodziną, parafią czy wspólnotą religijną, małą ojczyzną oraz Polską, a także w odniesieniu do osadnictwa w pobliżu lub z dala od rodziców czy miejsca urodzenia — skłaniają do sformułowania następujących wniosków:

- Bardzo istotnie wyróżnia się Galicja (południowa część historycznej Małopolski — do 1918 r. pod zaborem austriackim), która charakteryzuje się najwyższym w kraju przywiązaniem do wartości tradycyjnych: Polski, parafii czy wspólnoty religijnej. Jest też regionem o największej zasiedloności, czyli

---

<sup>38</sup> Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r., ratyfikowana przez Rzeczpospolitą Polską w 2011 r. (Dz.U. z 2011 r. nr 172, poz. 1018).

o najwyższym odsetku osób, które mieszkają w tej samej miejscowości od urodzenia lub w odległości do ok. 30 km od miejsca zamieszkania rodziców. Jest to również region o najwyższym w Polsce odsetku osób odczuwających silny związek z małą ojczyzną: miejscem zamieszkania czy regionem urodzenia i osób, które mieszkały z obojgiem rodziców w wieku 16 lat, oraz o prawie najwyższym wskaźniku kultywowania miejscowej tradycji (po woj. śląskim w II RP) i odsetku osób, w których życiu patriotyzm (dobro ojczyzny) ma bardzo duże lub duże znaczenie (po wschodniej części kongresowego Królestwa Polskiego).

- Ziemie Zachodnie i Północne, pomimo pewnych wewnętrznych zróżnicowań, stanowią region o relatywnie małej zasiedziałości oraz nieco niższym niż przeciętne dla Polski przywiązaniu do tradycyjnych wartości (Polski, patriotyzmu, parafii czy wspólnoty religijnej), a także miejscowości czy regionu. Jedynie w części wschodniej (Gdańsk, Powiśle, Warmia i Mazury) przywiązanie do Polski, patriotyzmu oraz miejscowości czy regionu jest nieco wyższe i pozostaje na poziomie bliskim średniej dla kraju. Znacznie większe niż średnie w Polsce jest natomiast przywiązanie do pamiątek i tradycji przeniesionych z Kresów Wschodnich dawnej Rzeczypospolitej, pomimo relatywnie małej skali tego zjawiska. Warto podkreślić specyfikę Śląska z Łużycami, gdzie mieszka ok. 50% ogółu ludności Ziemi Zachodnich i Północnych. Region ten charakteryzuje się nie tylko najwyższymi wskaźnikami obecności przeniesionego kresowego dziedzictwa narodowego, lecz także największym odsetkiem osób dostrzegających miejscowe materialne dziedzictwo narodowe (zabytki, pomniki i tablice), co w znacznej mierze jest pochodną wyjątkowo dużej obfitości zabytków na historycznym Śląsku. Wśród trzech wyodrębnionych części Ziemi Zachodnich i Północnych najniższe wartości wskaźników kultywowania tradycji (zarówno miejscowych, jak i kresowych oraz pochodzących z innego regionu Polski w obecnych granicach) cechują Pomorze Zachodnie z ziemią lubuską i prałaturą pilską.
- Specyficznym regionem uwarunkowanym historycznie jest woj. śląskie w II RP, które cechuje niewielki obszar, gęste zaludnienie i wyjątkowo duży odsetek ludności miejskiej. Uwarunkowania te trzeba mieć na względzie, odnosząc się do danych statystycznych. Województwo śląskie w granicach II RP charakteryzuje się, z jednej strony, bardzo silnym przywiązaniem do materialnego i niematerialnego miejscowego dziedzictwa narodowego oraz wskaźnikami zasiedziałości powyżej przeciętnej dla Polski, z drugiej zaś — przywiązaniem do tradycyjnych wartości (Polska, patriotyzm, parafia czy wspólnota religijna) na podobnym poziomie jak na Ziemiach Zachodnich i Północnych, nieco niższym niż średnia dla Polski. Wyjątkowo niskie, a nawet najniższe w Polsce wartości mają tu wskaźniki obrazujące obecność dziedzictwa przeniesionego z Kresów Wschodnich dawnej Rzeczypospolitej, zaś najwyższy w Polsce jest wskaźnik kultywowania tradycji miejscowej, jak również tradycji innego regionu w obecnych granicach Polski.



- Pozostałe regiony uwarunkowane historycznie, tj. Wielkopolska i Pomorze w II RP oraz kongresowe Królestwo Polskie (podzielone na części wschodnią i zachodnią), mają charakterystykę zbliżoną do ogólnopolskiej. Ale i tu występują ciekawe różnice. Część wschodnia kongresówki z jednej strony charakteryzuje się, podobnie jak Ziemie Zachodnie i Północne, niskim poziomem zasiedziałości, co prawdopodobnie jest wynikiem silniejszej migracji do dużych miast, odbywającej się też na większe odległości niż w innych częściach Polski, z drugiej zaś — wyróżnia się istotnie wyższym niż przeciętny dla kraju poziomem przywiązania do tradycyjnych wartości (Polska, patriotyzm, parafia czy wspólnota religijna), podobnie jak Galicja. Wielkopolska i Pomorze w II RP charakteryzują się znacznie wyższym niż przeciętny dla kraju odsetkiem osób dostrzegających miejscowe materialne dziedzictwo narodowe (zabytki, pomniki i tablice pamiątkowe), natomiast zachodnia część kongresówki — niższymi niż przeciętne dla Polski wskaźnikami dostrzegania i kultywowania miejscowego materialnego i niematerialnego dziedzictwa narodowego oraz obecności dziedzictwa przeniesionego z Kresów Wschodnich, a także mniejszym przywiązaniem do tradycyjnych wartości.
- W analizowanych aspektach związanych z dostrzeganiem i kultywowaniem materialnego i niematerialnego dziedzictwa narodowego oraz wskaźnikami charakteryzującymi przywiązanie do wartości i zasiedziałość największe różnice w stosunku do wskaźników przeciętnych dla kraju wystąpiły w przypadku: Ziemi Zachodnich i Północnych, woj. śląskiego w II RP, Galicji oraz wschodniej części kongresowego Królestwa Polskiego. Pomimo ujawniających się w wielu badaniach różnic pomiędzy obszarami po obu stronach dawnej granicy zaborów rosyjskiego i pruskiego z okresu 1815—1915 zachodnia część kongresowego Królestwa Polskiego oraz Wielkopolska i Pomorze w II RP okazały się w kilku aspektach znacznie bardziej podobne do siebie nawzajem niż do innych analizowanych regionów uwarunkowanych historycznie i zarazem w przypadku wielu prezentowanych miar osiągały wartości zbliżone do przeciętnych dla kraju.
- Regionem historycznym najbardziej obfitującym w zabytki jest Śląsk. Najuboższy pod tym względem jest natomiast obszar na wschód od Pisy, Narwi i Wisły w zaborze rosyjskim, choć niewiele większe nasycenie zabytkami występuje w północno-zachodniej Polsce (Pomorze Zachodnie z ziemią lubuską i prałaturą pilską). Zróżnicowania te nie przekładają się jednak w prosty sposób na postrzeganie zabytków w miejscu zamieszkania.
- Skala wskazanych powyżej zróżnicowań w odniesieniu do większości analizowanych miar nie jest duża, co pozwala sformułować hipotezę, że w okresie ponad 70 lat powojennej historii Polski w aktualnych granicach, pomimo silnych uwarunkowań historycznych, nastąpiło zatarcie istotnej części historycznych różnic na obecnym terytorium Rzeczypospolitej. Głębszej i odrębnej analizy wymagałoby sprawdzenie, w jakim zakresie zjawisko to dotyczy miast, a w jakim obszarów wiejskich w poszczególnych regionach uwarunkowanych

historycznie. Do takich analiz skłaniałby fakt, że odsetek ludności wiejskiej jest wyraźnie najwyższy w Galicji (54,4%), przy relatywnie dużej gęstości zaludnienia (172 os./km<sup>2</sup>), najniższy zaś — w woj. śląskim w II RP (17,5%). Warto także zwrócić uwagę na wyraźnie niższy niż w pozostałych regionach Polski uwarunkowanych historycznie<sup>39</sup> odsetek ludności wiejskiej na Ziemiach Zachodnich i Północnych — ok. 30%, przy średnio ok. 40% zarówno dla kraju, jak i dla kongresowego Królestwa Polskiego oraz Wielkopolski i Pomorza w II RP.

## Podsumowanie

Pierwszy cel opracowania, jakim było stworzenie układu regionów uwarunkowanych historycznie, pozwalającego na prezentowanie z jego wykorzystaniem danych z badań ankietowych, został osiągnięty. Można nawet sformułować postulat szerszego wykorzystania przedstawionego w artykule układu regionów uwarunkowanych historycznie do publikacji wyników badań statystycznych, w tym badań ankietowych.

Na podstawie wyników niniejszego opracowania można podjąć się zweryfikowania hipotezy, że przecinające Polskę granice historyczne różnicują kraj w sferze postrzegania dziedzictwa narodowego i kultywowanie tradycji oraz w odniesieniu do analizowanych wskaźników społecznych. Hipoteza ta potwierdziła się, jednak w różnym stopniu w poszczególnych regionach uwarunkowanych historycznie i w zależności od analizowanych cech. Przykładowo, pośród wskaźników społecznych wyraźnie największa rozpiętość wyników pomiędzy regionami wystąpiła w przypadku poczucia związku z parafią (21,5 p.proc.) i zamieszkiwania w tej samej miejscowości od urodzenia (13,8 p.proc.).

Największe różnice w stosunku do przeciętnych dla kraju wartości analizowanych wskaźników, zarówno społecznych, jak i opisujących postrzeganie dziedzictwa narodowego i kultywowanie tradycji, wystąpiły w przypadku: Ziemi Zachodnich i Północnych, obszaru woj. śląskiego w II RP, Galicji i wschodniej części zaboru rosyjskiego w obecnych granicach Polski (kongresowego Królestwa Polskiego), na wschód od Wisły, Narwi i Pisy.

---

dr Piotr Łysoń, mgr Stanisław Radkowski, mgr inż. Wacława Kraśniewska — *Główny Urząd Statystyczny*

## LITERATURA

Altenberg, H., Seyfarth, G., Wende, E. i S-ka. (ante 1920). Królestwo Polskie i przyległe prowincje Austrii, Niemiec i Rosji w 6.ciu sekcyach. W: H. Altenberg, G. Seyfarth, E. Wende i S-ka we Lwowie. *Mapa polityczna Polski: z podziałem na województwa i powiaty: skala 1:750 000*. Lwów: H. Altenberg.

---

<sup>39</sup> Poza woj. śląskim w II RP, gdzie odsetek ten jest jeszcze niższy.

- Cieślars, T. (1966). *Pomorze Wschodnie w XIX i XX wieku ze specjalnym uwzględnieniem podziałów administracyjnych. Rozprawy i materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie*. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego.
- Davies, N. (2011). *Orzeł biały, czerwona gwiazda*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Eberhardt, P. (1995). *Zagadnienia ludnościowe obszaru byłych Prus Wschodnich*. Zeszyty Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, z. 29. Warszawa: PAN.
- Gawryszewski, A. (2005). *Ludność Polski w XX wieku*. Monografie, 5. Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. St. Leszczyckiego PAN.
- Gigilewicz, E. (red.). (2011). *Encyklopedia katolicka*. T. 15. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2011.
- GUS, US w Łodzi. (2017). *Jakość życia w Polsce w 2015 r. Wyniki Badania spójności społecznej*. Warszawa: GUS.
- Jasienica, P. (1990a). *Polska Jagiellonów*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Jasienica, P. (1990b). *Polska Piastów*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Jasienica, P. (1990c). *Rzeczpospolita Obojga Narodów*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Kieniewicz, S. (1987). *Historia Polski 1795—1918*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Krzyżanowski, A., Kumaniecki, K. (1915). *Statystyka Polski*. Kraków: Skład główny w Księgarni G. Gebethnera i Sp. w Krakowie.
- Kuroński, E. (1939). *Polacy w Niemczech w urzędowych spisach ludności*. Warszawa: Instytut Badań Spraw Narodowościowych.
- Leszczycki, S. (red.). (1973—1978). *Narodowy Atlas Polski*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Litak, S. (2006). *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II.
- Międzynarodowe Centrum Kultury. (2015). *Dziedzictwo kulturowe ma znaczenie dla Europy*. Skróty raportu. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.
- Preussische Statistik. (1864). *Die Ergebnisse der Volkszählung und Volksbeschreibung nach den Aufnahmen vom 3. Dezember 1861, resp. Anfang 1862*. Berlin.
- Pyrek, M. *Historia Kościoła Katolickiego w Pile do 1951 roku*. Pobrane z: <https://pocztowki-schneidemuhi.pila.pl/historia-kosciola-katolickiego-w-pile-do-1951-roku/>.
- Romer, E. (1916). *Geograficzno-statystyczny Atlas Polski*. Warszawa i Kraków: Gebethner i Wolff.
- Wielhorski, W. (1932). *Procesy narodowościowe w Prusach Wschodnich. Sprawy Narodowościowe*, 6(1), 28—54.

**Summary.** *The aim of the article is to present an author's proposal to distinguish regions based on the analysis of historical borders (from the last 400 years, mainly the borders crossing Poland in the 19<sup>th</sup> and the 20<sup>th</sup> century) and to verify the hypothesis that those historical borders diversify our country in the sphere of perception and preservation of national heritage and in relation to the analysed social indicators.*

*The study contains statistical data on the perception and preservation of national heritage generalised for the elaborated historically conditioned regions from the cyclic, multidimensional Social Cohesion Survey conducted by Statistics Poland in 2015. In addition, data on monuments of the National Heritage*

*Board of Poland and population data based on National Official Register of the Territorial Division of the Country (TERYT) were also taken into account.*

*The largest differences in relation to the country's average values of the analysed indicators occurred in the western and northern territories of Poland, the Śląskie voivodship area in Poland before the World War II, as well as Galicia and the eastern part of Russian partition within the present borders of Poland — east of the Vistula, Narew and Pisa rivers.*

**Keywords:** historically conditioned regions in Poland, national heritage, monuments, statues, plaques, Eastern Borderlands memorabilia, tradition maintenance, Social Cohesion Survey.